

ДИСКУРС-АНАЛІЗ В ІНТЕРПРЕТАЦІІ ТРАНСФОРМАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ У СУЧАСНОМУ УКРАЇНСЬКОМУ СОЦІУМІ

Надибська О. Я.

У контексті загальнотеоретичного аналізу соціального розвитку та модернізаційних трансформацій важливою є концептуальна диспозиція, що її висловив, міркуючи про сутність соціальної модернізації, Леонард Гобгауз у праці “Держава та індивід”. Визначаючи пріоритетні напрямки й засадничі принципи, що на них повинна базуватися соціальна трансформація суспільних відносин у напрямку подальшої модернізації, і подаючи власне рефлексивне розуміння сутності цих багатоаспектних та складних процесів, вчений привертає увагу до такої диспозиції: “Функція держави полягає у створенні умов, за яких розум і характер можуть розвиватися самі, ... функція держави полягає у створенні умов, за яких її громадяни коштом власних зусиль спроможні досягнути всього необхідного для повної громадянської активності... такий погляд... сприяє дедалі більшому наголосові на відповідальності держави та аж ніяк не нехтує приватної відповідальності” [1, 681-683].

Наведене міркування Леонарда Гобгауза є важливим з кількох причин. Першою з них слід назвати аналітичне розуміння питання співвіднесеності держави та індивідуальності як ключового для рефлексивного вивчення соціальних процесів у добу, коли модернізаційні трансформації стали сутністю багатьох соціальних рухів. Принагідно зазначимо, що схоже тлумачення ролі держави саме як чинника сприяння “створенню умов, за яких розум і характер можуть розвиватися самі” подає Маргарет Тетчер у лекції “Свобода та обмежене врядування”, присвяченій пам’яті Джозефа Кейта. Міркуючи про необхідність суттєвого скорочення видатків на потреби урядових структур як один із пріоритетів гармонійного розвитку суспільства, вона зауважила: “Один із законів Тетчер - яким я трохи завдячую лордові Актонові - полягає в тому, що всі уряди мають тенденцію збільшуватися, а соціалістичні уряди збільшуються безмежно. Якщо перейняти соціалістичні погляди на державу, - мовляв, вона існує, щоб виправляти соціальні лиха, а не забезпечувати структуру для утвердження свободи - ви ніколи не знайдете переконливих виправдань, щоб сказати “ні” [4, 733].

Державно-урядові інституції відтак покликані не розвиватися в самодостатньому режимі, а “забезпечувати структуру для утвердження свободи”. Саме ця соціальна місія, на думку і ліберального мислителя Леонарда Гобгауза, і консерватора Маргарет Тетчер, виправдовує існування цих структур. Якщо йдеться про таке світоглядне єднання позицій ліберального й консервативного спрямування, то стає цілком очевидним, що йдеться про концептуальний пріоритет соціальних трансформацій всередині європейського суспільства. У цьому контексті є дуже важливим наголос, що його робить Леонард Гобгауз на тому аспекті, що саме зараз потрібно якомога уважніше ставитися до створення умов для всебічного розвитку індивідуальності. Ця ознака, за Леонардом Гобгаузом, постає як домінантна при виокремленні пріоритетів модернізації будь-якого типу.

З огляду на це, суголосність між рефлексивними ідеями українських мислителів і сучасною соціально-філософською теорією є цілком очевидною. Так само

очевидним є й те, що міркуючи про сутність трансформацій людського суспільства, вчений акцентує увагу на соціальних умовах їх обґрунтування й реалізації. Дослідником та іншими мислителями відзначалося, що держава повинна бути зручною як для особистості, так і для прогресу загалом. Саме в такій соціальній гармонії й можна досягнути найбільш адекватної до самої глибинної сутності людини соціальної трансформації, метою якої виступатиме повномірне й повноцінне розкриття людського потенціалу кожної конкретної особистості, що є основним завданням цієї статті.

Дуалістична єдність “відповідальність держави - відсутність нехтування приватної відповідальності”, яку Леонард Гобгауз висуває як ключову, не лише, на наше переконання, може слугувати основою будь-якого сучасного трансформаційного процесу, своїм вектором спрямованого на модернізацію суспільних або соціально-економічних відносин, на їхнє реформування, а й повноосяжно розкриватиме той вимір людського потенціалу, що про нього рефлексивно міркували названі нами вище українські мислителі. У синтезі обох указаних ученим універсумів відповідальності закладена основа гармонійного розвитку, де особистість, як мисляча істота, здатна рефлексивно осмислювати буття та себе в ньому, не тільки здатна, але й повинна формувати особливі закони трансформації суспільства, не очікуючи від державного апарату настанов, але усвідомлюючи адекватну з ним, у даному разі - індивідуальну відповідальність за цілі й методи модернізаційних трансформацій.

У указаному контексті саме рефлексивне осмислення пріоритетів громадсько-політичного, соціально-економічного, соціокультурного й індивідуального розвитку відкриває шлях особистості не лише до створення найбільш придатних до сьогодення та майбутнього моделей соціальних трансформацій, а й реалізує одну з найбільш важливих можливостей, що на неї вказував Григорій Сковорода, - пізнання істини, пізнання власного шляху до її розуміння. Не в стагнаційному, позначеному застоєм думки й дії стані, а в трансформаційно-перетворюючому, людина здатна вдосконалюватися, цим самим відкриваючи і собі, і соціуму загалом новітні перспективи.

Невипадково ж услід за цитованим нами британським мислителем Леонардом Гобгаузом, який наголошує на тому, що в основі трансформацій та вироблення їхніх пріоритетів знаходиться свобода особистості, і в повній суголосності до українського розуміння пріоритетності духовного “сердечного” начала при будь-яких трансформаціях інший провідний англійський соціальний філософ Джон Гобсон підкреслює, що “...головним засобом перевірки правильності політики залишиться свобода окремого громадянина... Ми повинні сміливо підходити до з’ясування відповіді на наше ... питання “Що таке вільний англієць сьогодні?”... Чи вільна та людина, яка не має рівних зі своїми співгромадянами можливостей... доступу до всіх матеріальних і моральних засобів особистого розвитку й праці, які б сприяли її добробуту та добробуту суспільства? ... рівні можливості... передбачають рівний доступ до своєї рідної землі як місця роботи та місця проживання й таку мобільність, яка б давала

змогу людині розпоряджатися своєю власною енергією найкращим для неї чином, безперешкодний доступ до тієї частки капіталу або кредиту, яка сучасним виробництвом визнається суттєвою для забезпечення економічної незалежності... Проте всі подібні виразно економічні свободи будуть, безперечно, позбавлені сенсу, якщо вони не підкріплюватимуться реалізацією духовних та інтелектуальних можливостей...” [2, 686].

Слід докладно зупинитися на кожному з наведених положень, адже вони, на наше переконання, не лише чітко окреслюють саму сутність мети й перспективи трансформаційного модернізуючого розвитку як такого, без обмеження на британський чи європейський його вимір, але є важливими для трансформаційних і модернізаційних стратегій розвитку українського суспільства - складової частини європейського виміру цивілізації. Змальована британським вченим світоглядна картина ясно окреслює не стільки суто ліберальний підхід до розвитку особистості та соціуму, скільки позначає собою ключові концепти універсальних, характерних для Європи соціальних пріоритетів. По суті, йдеться про рефлексію цих пріоритетів з точки зору виокремлення домінант соціального поступу.

Є очевидним, що Джон Гобсон висуває як першорядну умову (хоча називає її останньою, немовби підсумовуючи) трансформаційного поступу, що без неї всі інші, соціальні, економічні, політичні умови просто “позбавлені сенсу”, “реалізацію духовних та інтелектуальних можливостей” особистості. Крім констатованої вже нами вище суголосності з баченням пріоритетів прогресу вітчизняними мислителями, важливим у вказаному контексті слід також вважати й те, що трансформаційні та модернізаційні пріоритети покликані, на думку англійського мислителя, гуртуватися довкола реалізації духовно-інтелектуального універсуму кожної конкретної особистості. Так повинно бути тому, що саме від рефлексій особистості, а саме вони, вочевидь, входять до універсуму поняття “духовна та інтелектуальна реалізація”, багато в чому залежить сама сутність окреслення пріоритетів як форми рефлексивного осмислення трансформаційних і модернізаційних процесів у суспільстві.

Отже, саме рефлексивне, глибоко індивідуалізоване мислення лежить в основі визначення пріоритетів соціального буття. До них, згідно з теорією британського вченого, належать всі основні соціальні й економічні гарантії незалежності індивідууму, зокрема гарантії особистого розвитку й праці, способи здобуття та захисту власної економічної незалежності тощо. Цілком зрозуміло, що осмислення модернізаційних і трансформаційних процесів у будь-якому демократичному, цивілізованому суспільстві, й у вітчизняному - зосібна, повинно засновуватися не на тому, як у процесі становлення новітніх форм державно-правового устрою ці домінанти проігнорувати, а на тому, як найкраще наповнити їх реальним практичним змістом. В іншому разі, крім цілком ймовірного соціального вибуху, суспільству загрожуватиме не менш страшна перспектива тотальної громадської й громадянської апатії, байдужості до долі держави, а отже, реальною поставатиме загроза знецінення й знекровлення самого поняття модернізації та трансформації соціуму, без яких він втратить сенс власного існування.

Певне ж, саме це мав на увазі Джон Гобсон, коли стверджував, що “головним засобом перевірки правильності політики залишиться свобода окремого громадянина”. Під свободою громадянина як універсальним

ціннісно-смісловим пріоритетом будь-якої соціальної трансформації в цивілізованому суспільстві слід також розуміти й свободу реалізації всього універсуму людського буття. У соціально-історичних умовах демократії, що лише розвивається, яка трансформується до інших більш досконалих форм своєї реалізації, указаний Джоном Гобсоном принцип є не лише пріоритетним, а виступає мірилом, еталонним виміром всіх модернізаційних процесів. У рефлексійній відповіді на запитання: “Чи зберігається в процесі соціальних перетворень свобода окремого громадянина? Чи звужується або розширюється сфера реалізації його унікальної самодостатності?” і міститься, на наше переконання, ключовий критерій істинності або хибності модернізаційних трансформацій, що ними переймається кожне конкретне суспільство.

Отже, поставлене британським соціальним філософом питання “Що таке вільний англієць сьогодні?” стосується, можливо, навіть більшою мірою, ніж його Батьківщини, країн, які перебувають у стані соціальної та пов’язаної з цим політичної, економічної невизначеності. Країн, де поки що немає цілісної системи визначення критеріїв соціальних пріоритетів. На наш погляд, від відповіді, ким є сьогодні сучасний українець, чи гарантовані права його самореалізації й розвитку, чи є він вільним у своєму мисленнєвому й буттєвому просторах, багато в чому залежить і визначення пріоритету як форми рефлексивного осмислення національно-державних модернізаційних і трансформаційних проектів.

Саморефлексія українця (принагідно зазначимо, що сказане далі стосується не лише наших співвітчизників, а є ознакою, що характеризує громадян всіх країн з демократичним устроєм, що розвивається) на новітньому історичному етапі постає базисною категоріальною одиницею визначення модернізаційних і трансформаційних процесів, адже виступає в ролі орієнтиру й в сенсі рефлексивного визначення громадянами країни її історії, сьогодення, перспективи. Від рефлексійно-індивідуальної, але такої, що має згодом всі можливості оформитися в соціальний зріз поглядів, думок, концептуальних ідей, відповіді на питання, що й чому саме було в нашому минулому гідне уваги й поваги, а від чого слід рішуче відмовитися, також багато в чому залежить формування констант майбутніх близькоперспективних і далекосяжних соціальних пріоритетів.

Із позицій рефлексивного осмислення пріоритетів сучасного соціуму необхідно проаналізувати, насамперед, соціальні умови їх обґрунтування й реалізації. І саме в цьому смисловому вимірові стає очевидним, що пріоритети соціуму мають пов’язуватися з глобалізацією сучасного світу. Саме процес глобалізації потребує врахування пріоритетів світового розвитку, їх детермінацію перед національними.

Прогрес соціуму може бути визначеним як комплексний лише при розгляді процесів соціокультурної еволюції не в масштабах одної країни, а всього світу, що переживає глобалізацію. Прогрес соціуму має відбуватися в межах відносної сталості всіх сфер його функціонування. Проте завдання в цих сферах мають бути сформовані конкретно й науково обґрунтовані. Ці завдання й визначають пріоритети цього соціуму. У загальних рисах їх можна звести до наступного.

В економічній сфері необхідна обґрунтована з науково-технічного погляду індустріалізація, здатна виражати прогрес соціуму в умовах ринкових відносин. Завдяки цьому виникає самопідтримуюча економіка, що має вну-

трішні, власні стимули для розвитку. Безумовно, основна роль у розвитку глобалізації належить соціально-економічним відносинам. І незважаючи на те, що новий економічний порядок припускає створення глобальної системи торгівлі, фінансів, ринку послуг тощо, співробітництва на принципах рівноправності й взаємовигідності для усунення суттєвого відставання слабкорозвинених країн, суспільство зіштовхується з тією проблемою, що реальну допомогу цим країнам економічно лідируючі держави надають у край незначну. Це пояснюється небажанням поступатися забезпеченістю, до якої вже звикли громадяни країн, що успішно розвиваються. Поступатися навіть на користь тих, хто є такими самими європейцями, як і вони самі. Наприклад, жителі Франції на недавньому голосуванні щодо прийняття Європейської конституції, вибрали приналежність до французького громадянства, тим самим підтвердивши, що вони історично завоювали право розпоряджатися власною долею, яка, на їхній погляд, не повинна залежати від волі громадян центральноєвропейських країн, таких як, скажімо, поляки або чехи. Це підтверджує й той факт, що за останні 50 років світовий ВВП виріс у 10 разів, а кількість людей, які досягли середнього рівня добробуту, зростає лише на 10 %. Наведені цифри є своєрідною "візитною картою" сучасного глобалізаційного економічного порядку. Звичайно ж, ефективність процесу переходу до нових соціально-економічних відносин значною мірою залежить від відповідності реалізованих заходів у системі цінностей і пріоритетів конкретного суспільства, яке не повинно розраховувати тільки на допомогу, воно має прогресувати самостійно. Адже відомо, що немає країн, що розвиваються повільно, а є неефективне управління.

У політичній сфері - перехід до світської держави, введення принципу розподілу влади, залучення населення до політичного процесу, упровадження демократії. Такий устрій припускає плюралізм політичної поведінки. Демократія, що забезпечує узгодження всіх рівнів суспільних інтересів (індивідуальних, групових і суспільних), є механізмом саморозвитку та ефективним механізмом державно-правового саморегулювання суспільства.

Процеси глобалізації, що розвиваються в політичній сфері, відрізняються від процесів в економічній сфері, тому що рівні єдності в першій є значно нижчими, остання розвивається повільно й гальмує економічне співробітництво. Окреслений чинник відображає одну зі суперечностей глобалізації. На складність політики як соціального феномену вказував ще Макс Вебер. Описуючи політику, він зазначав, що політика є нічим іншим, ніж потужним, повільним бурінням твердих дощок, бурінням із пристрастю, але водночас з точним окомірком. Весь історичний досвід підтверджує, що люди не досягали б можливого, якби постійно не втручалися у світ неможливого. Яскравим прикладом тому є прорив свідомості до розуміння взаємозалежності й цілісності світу. Прорив до ідеї глобалізації був би неможливий, якби сьогодні всю міжнародну ситуацію оцінювали б з позиції стереотипів мислення навіть середини ХХ століття. Тому можна аксіоматично стверджувати, що в політиці немає й не може бути раз і назавжди запатентованих кимось універсальних рецептів суспільного розвитку.

Сьогодні можна стверджувати, що держави значною мірою зберігають свою самостійність, а свідомість переважної більшості населення багатьох країн залишається здебільшого патріотично орієнтованою. Зовнішня ж політика держав не завжди є послідовною, особливо якщо

йдеться про великі держави з глобальними інтересами. Суттєву шкоду міжнародному співробітництву завдає великодержавна політика, де наріжним постулатом було і є "право сильного", яке по-різному реалізується в минулому й тепер. Сьогодні така базисна константа великодержавної політики зробила політику як таку "ринковою": удаваний суверенітет купується за політичне співробітництво й забезпечене життя націй - закон підтримки того, хто сприяв цій забезпеченості.

Такий підхід є небезпечним для всіх видів людського поступу (науково-технічного, державно-правового, громадсько-політичного тощо) тому, що розмиває морально-етичні абсолюти, на яких завжди базувався й базується цивілізаційний прогрес. Своєю часу російський філософ права Павло Новгородцев, застерігаючи від фатальних наслідків нехтування нормами моралі в державній політиці, зазначив зі схожого приводу: "Думка про безгрішну єдність спільної волі повинна бути покинута, як така, що є нездійсненною. Вона повинна поступитися місцем ідеалові вільного... виявлення окремих волей, взаємодія котрих і є найкращою запорукою їхнього устремління до істини" (курсив П.І. Новгородцева) [3, 51]. Якщо застосовувати указаний постулат до норм міжнародної політики, то стає очевидним, що диктат "безгрішної єдності спільної волі" (за цим евфемізмом і криється великодержавна політика) повинен поступитися місцем "ідеалові вільного виявлення окремих волей" (тобто в цьому разі - волевиявлення окремих держав), що мають зміцнювати на цій основі взаємодію одна з одною. Цілком очевидно, що базисні засади найбільш дієвих світових структур, світових спільнот сьогодення (ООН, Євросоюз) світоглядно ґрунтуються саме на цих, визначених вітчизняним мислителем, принципах.

У соціальній сфері провідною є структурована за схожим з викладеним принципом спеціалізація громадян і державних інститутів за видами діяльності. За такого підходу становище людини в суспільстві залежить від її особистих якостей, освіти й професійної кваліфікації. Модернізація в цій сфері пов'язана з проблемами управління, освіти, охорони здоров'я, забезпечення зайнятості населення, його переякваліфікації, що вимагає більших фінансових витрат. Ця політика в ряді країн, зокрема й в Україні, реалізується вкрай повільно, що і є причиною їх соціально-економічного відставання. Це зайвий раз підтверджує факт необхідності перегляду всієї системи ставлення до соціальної політики, успішне функціонування якої - запорука прогресивного розвитку соціуму.

Підсумовуючи, зазначимо, що хоча соціальні пріоритети більшою мірою є константними за своїм характеризуючим наповненням, проте, якщо цього вимагають певні соціальні зміни в культурному, політичному, ідеологічному плані, то пріоритети повинні бути суголосними з якісними змінами, перетвореннями, адже процес трансформації є притаманним кожному суспільству. При рефлексивному осмисленні феномену пріоритету, на наш погляд, необхідно враховувати саму сутність рефлексії як такої, адже вона знаходиться в основі індивідуального сприйняття як мисленнєвої, так і буттєвої реальностей, а отже, справляє провідний вплив на формування домінуючих засад розуміння особистістю себе самої та реальності й близьких і далекосяжних перспектив поступу. Вказана ціннісно-смыслову універсальність є константною як для вітчизняного, так і для загальноєвропейського розуміння цього спектру проблем.

Безперечно, найбільш важливими сферами су-

спільства, де відбуваються трансформаційні процеси, є економіка й політика. Проте не менш важливою за іманентною значимістю, є й соціальна та соціокультурна трансформація суспільства, адже соціокультурні явища не стільки відбивають політичні й економічні процеси в суспільстві, скільки їх визначають. У цьому разі становище ускладнюється нерозумінням багатьма верствами суспільства того, що причина всіх криз криється в тимчасовій духовно-моральній несилі суспільства, людини, що викликана їхньою дезорієнтацією перехідного періоду, а також у недостатньому усвідомленні того чинника, що вирішальний конфлікт на початку нового тисячоліття криється в суперечностях між соціумом промислової цивілізації й соціумом культури. Економічна, політична й соціокультурна трансформація, певна річ, - взаємозалежні явища, і всі трансформаційні процеси в цих сферах повинні відбуватися одночасно. Якщо економіка й політика створюють інституціональне підґрунтя соціокультурних процесів, то соціокультурна сфера дозволяє усвідомити й

прогресивно вирішити економічні проблеми та політичні конфлікти трансформаційного соціуму.

Література

1. Гобгауз Л. Держава та індивід [Текст] / Л. Гобгауз // Лібералізм: антологія. - К., 2002. - С. 675-685.
2. Гобсон Д. Перспективи лібералізму [Текст] / Д. Гобсон // Лібералізм: антологія. - К., 2002. - С. 685-687.
3. Новгородцев П.И. Об общественном идеале [Текст] / П.И. Новгородцев. - М.: Пресса, 1991. - 638 с.
4. Тетчер М. Свобода та обмежене врядування [Текст] / М. Тетчер // Консерватизм: антологія. - К., 2008. - С. 725-739.

Надбська О.Я.

*доктор філософських наук, професор, завідувач
кафедри філософії та соціально-економічних*

дисциплін ОДУВС

Надійшла до редакції: 19.10.2013

УДК 316.2 Ерліх

СОЦІОЛОГІЯ ПРАВА ЄВГЕНА ЕРЛІХА: СУЧАСНИЙ ПРАВОНАВЧИЙ ДИСКУРС

Наливайко Л. Р.

Народження соціології права як науки офіційно пов'язують з виданням монографії "Основи соціології права" в 1913 р. Є. Ерліхом, адже вперше було методологічно обґрунтовано нову наукову дисципліну, що досліджує право як з точки зору його дії, так і з точки зору нормативного значення. Ця фундаментальна праця стала наслідком багаторічних досліджень вченого.

Роботу над цією книгою він розпочав з висвітлення питання про вільне правознаходження, починаючи з опублікованих у 1888 р. статей, присвячених аналізу прогалін у праві, а згодом доповідей про вільне правознаходження й вільне правознавство [1, 5-10]. Друкована наукова спадщина Ерліха - більше 70 праць. Серед основних монографій: "Основи соціології права" (1913), "Юридична логіка" (1917, 1918 - окремою книгою), які неодноразово перевидавалися, перекладалися іноземними мовами. Слід відзначити й такі праці, як: "Про прогаліни в праві" (1888), "Вільне правознаходження та вільне правознавство" (1903), "Соціологія і юриспруденція" (1906), "Про живе право" (1911), "Соціологія права" (1922). Вчений не завершив працю "Теорія суддівського правознаходження" (частково її опублікував у 1917 р.). Є. Ерліх видав і низку праць, присвячених іншим правознавчим, соціально-культурним, політичним питанням (наприклад, "До питання про навчання жінок" (1895), "Міжнародне приватне право" (1906), "Завдання соціальної політики на австрійському сході" (1916, 4-е вид.), "Національні проблеми Австрії" (1917), "Бісмарк та світова війна" (1920)) [2, 107].

Аналізуючи цінність соціолого-правової концепції, викладеної в "Основах соціології права", слід вказати на цілісне, інтегральне бачення права Є. Ерліхом в аспекті фактичності та нормативності, що привело її автора до ідеї про фактичну відсутність меж між юридичною дійсністю та соціальною дієвістю норм і правил. Саме ця антиетатистська спрямованість положень найголовнішої праці Є. Ерліха викликала заперечення в науковому світі [3, 9-10].

Є. Ерліха практично не згадують в історії України,

хоча він належить до найбільш впливових українських вчених-юристів, а обґрунтований ним соціологічний підхід до вивчення права є наразі одним з основних у правознавстві. Заслуга методологічної розробки нового міждисциплінарного соціально-правового підходу належить, і це визнається більшістю дослідників [4], саме Є. Ерліху (1862-1922) [5]. Ще до недавнього часу вчення Є. Ерліха в нашій країні детально не досліджувалось, його твори в повному обсязі не перекладались.

У 2011 році в Санкт-Петербурзі було опубліковано переклад російською мовою М. Антонова програмного твору Є. Ерліха під назвою "Основоположение социологии права". Як слушно стверджує М. Антонов, "праця Є. Ерліха є необхідною вхідною працею для будь-якого юриста, який має намір займатися соціологічним аналізом права, зрозуміти ті соціальні основи, на яких тримається право" [6, 2].

Сучасний етап вимагає від нас переосмислення значення в історії правової думки тієї чи іншої правової концепції, визначення її справжньої цінності й можливостей подальшого застосування. Ця стаття є спробою висвітлити вихідні засади праці Є. Ерліха, маючи на меті сприяти їх глибшому вивченню українськими правознавцями й всіма, хто цікавиться правом. Адже ідеї "вільного права", запропоновані Є. Ерліхом, активно використовувалися в часи зміни епох, правових систем, у кризових умовах. Тому, можна віднайти багато спільного між тим, що відбувається сьогодні, і тим, що жило ідеї "вільного права" в момент їх виникнення.

Слід зазначити, що вивчення оригінальних праць Є. Ерліха допомогло б і сьогодні вирішенню актуальних науково-практичних завдань вітчизняного правознавства. Доречними, актуальними видаються погляди Є. Ерліха на зміст юридичної освіти в плані її наповнення "живою" практикою. Актуальність і цінність висловлених ним ідей, часом суперечливих спостережень і міркувань, думок для сучасного українського правознавства полягає в їх здатності сприяти плюралізації й конкретизації праворозуміння, критично-конструктивному підходу